

Bahia, Recief en ander ongerief

Bahia, Recief en ander ongerief
Het einde van het Nederlandse tijdperk in Brazilië

Naar de Portugese editie:
Francisco de Brito Freire
História da Guerra Brasílica (Lisboa 1675)

in het Nederlands vertaald, bekort en bewerkt door

Benjamin N. Teensma

Primavera Pers, Leiden 2018

© B.N. Teensma, 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission of the publisher.

ISBN 978-90-5997-254-4

Ontwerp en lay-out: Primavera Pers

Illustraties omslag: Frans Post, Fort Ceulen, gravure (bewerkt), in: Caspar Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia gestarum historia*, 1647, UB Leiden, 20069 A 2, en 'Overzichtskaart van de Braziëlsche kust', door C. Kraandijk, UBL M 3q 121 111.

Druk en afwerking: Wilco Printing & Binding

www.primaverapers.nl

Inhoudsopgave

Beknopte chronologie 9

Inleiding 13

Tekst 27

1. Brazilië: grootte, ligging, bevolking en klimaat. 27
2. De Nederlanders azen op de Braziliaanse suikerlanden aan de Allerheiligenbaai. 34
3. Mei 1624: de WIC verovert Salvador aan de Allerheiligenbaai. 37
4. 1625: een Spaans-Portugese armada herovert Salvador aan de Allerheiligenbaai. 41
5. Najaar 1625: een Nederlands-Iberisch scheepsduel bij de Azoren. 47
6. 1627/1628: Piet Hein teistert de Allerheiligenbaai en verovert de Spaanse Zilvervloot. 49
7. Februari 1630: de WIC aast op het Braziliaanse suikerland Pernambuco en verovert zijn hoofdstad Olinda. 52
8. Februari 1630: de WIC verovert de Pernambucaanse haven Recife. 56
9. De Pernambucanen hergroeperen zich in een militair hoofdkwartier in het achterland dat zij verdedigen met een gordel van redoutes en mobiele commandopelotons. 59
10. De Nederlanders bouwen op het naast Recife liggende delta-eiland Antonio Vaz een beschermende fortengordel. 63
11. Mei 1631: Nederlanders bouwen Fort Oranje op het eiland Itamaracá. Juli 1631: Recife ontvangt van de WIC hulpcontingenten van 3.200 man. Juli 1631: Voor Pernambuco bestemde hulpeenheden uit Spanje bereiken Bahia. 67
12. September 1631: het zeegevecht van de admiraalsschepen van de Nederlander Adriaan Pater en de Spanjaard Antonio de Oquendo. 70
13. Eind 1631/32: voor Portugezen bestemde hulpgoederen bij Barra Grande aan land gezet. WIC verlaat en verwoest Olinda. Hollanders proberen tevergeefs in Paraiba, Rio Grande en bij de Augustinuskaap veroveringen te maken. 73
14. Domingos Fernandes Calabar. 78
15. 1633: stagnatie in Recife: Van Ceulen en Gijsselingh moeten haar verhelpen; Von Schoppe wordt er generaal. WIC onderneemt twee mislukte pogingen het Portugese hoofdkwartier te veroveren. Riviersleepvaart. 81

16. Het effect van de Braziliaanse gevechtspatrouilles. Antonio Filipe Camarão. 84
17. Braziliaanse loodsdiensten en Nederlandse kaperschepen. 86
18. December 1633: de WIC verovert Rio Grande en pacteert met de lokale Tapuia's. 88
19. Maart 1634: de WIC verovert een bruggenhoofd op de landtong bij de Augustinuskaap, legt er een garnizoen van 2.000 man, en bestelt bij haar Amsterdamse directie een aanvullende troepenmacht van 3.500 man. 91
20. December 1634: de WIC verovert de forten Cabedelo en Santo Antonio aan de Rio Paraíba. De Portugezen steken daarop hun stroomopwaarts liggende hoofdstad Paraíba in brand en vluchten naar het Pernambucaanse hoofdkwartier. 95
21. Van begin maart tot medio 1635 belegert de WIC de Portugese hoofdkwartieren in het Pernambucaanse binnenland en aan de Augustinuskaap: 5.500 Nederlandse aanvallers tegen 1.350 Portugese verdedigers. 100
22. 1635: bijzonderheden over het beleg en de overgave van het Portugese hoofdkwartier in het Pernambucaanse achterland. 103
23. 1635: bijzonderheden over het beleg en de overgave van het Portugese Fort Nazaré aan de Augustinuskaap. 106
24. 1635: kampementen, acties en gevechten in het zuiden van Pernambuco. Kolonel graaf Bagnuoli manifesteert zich als professionele angstaas. 108
25. 1635: Uittocht van de Portugese kolonisten. De vlucht naar het zuiden. 111
26. Eind juli 1635: Porto Calvo korte tijd door het zich terugtrekkende Pernambucaanse leger heroverd. Domingos Fernandes Calabar gepakt en geëxecuteerd. 114
27. Eind november 1635: bescheiden hulpkonvooi met door Madrid benoemde opperbevelhebber Don Luis de Rojas y Borja arriveert in tijdelijk hoofdkwartier Magdalena. Generaal Matias de Albuquerque wordt afgedankt en vertrekt. 117
28. Begin januari 1636: in de hoop eenheden van Artichevski en van Von Schoppe te verslaan begeeft de volstrekt onervaren opperbevelhebber Rojas y Borja zich met zijn troepen naar Porto Calvo, en vervolgens naar Mata Redonda. 120
29. 8 januari 1636: het leger van Artichevski hakt bij Mata Redonda de troepen van Don Luis de Rojas y Borja in de pan. Het theatrale einde van een blaaskakende *Mestre de Campo General*. 123

30. Medio januari 1636: graaf Bagnuoli, nieuw benoemd opperbevelhebber van het Pernambucaanse leger, laat Porto Calvo bezetten. Portugese terreur en Nederlandse contraterreur op het platteland. Ter bezwering zendt de WIC eind 1636 verse troepen onder een charismatische gouverneur-generaal naar Recife. 126
31. Begin 1637: Johan Maurits van Nassau, op 23 januari met verse troepen in Recife gearriveerd, was in februari met een leger van 6.000 man naar Porto Calvo getrokken; had daar het fort omsingeld en laten bombarderen. Het garnizoen zou zich op 3 maart overgeven. Daarvoor was graaf Bagnuoli al naar Magdalena ontkomen. 130
32. Februari/maart 1637: bijzonderheden over het beleg van het fort van Porto Calvo. Complicaties door afwezigheid van Bagnuoli. Vlerkerig optreden van Johan Maurits tegen de officieren van het gecapituleerde fort. 134
33. 1637: Bagnuoli's schandelijke vlucht van Magdalena over Sergipe naar Bahia. Zijn smadelijke ontvangst aldaar. Nassau bouwt Fort Mauritius in Penedo en laat Sergipe verwoesten. Geruchten dat hij de stad Salvador zou willen belegeren. 137
34. Tussentijdse Nederlandse acties in Ceará en Ilhéus. 142
35. Begin 1638: aanzwelende geruchten over Nassau's voorgenomen belegering van Salvador da Bahia. 144
36. April/mei 1638: Nassau's belegering van Salvador da Bahia. Zijn aankomst, legering, eerste gevecht om de Antoniusschans. Bagnuoli aanvaardt het opperbevel over de stadsverdediging. 147
37. Belegering van Salvador da Bahia. De bevoorrading van de stad. De restauratie van de Antoniusschans. Het effect van de wederzijdse artilleriebeschietingen. Nassau's tanend zelfvertrouwen. 151
38. Belegering van Salvador da Bahia. Nassau's wanhoopsdaad: de tweede aanval op de Antoniusschans. Kentering, ineenstorting, moordend handgemeen en ordeloze vlucht. Hun redeloze wraakactie op de plattelandsbevolking en heimelijke aftocht naar Recife. 154

Index 158

Detail van de kaart op pagina 43.

Beknopte chronologie

- 1609-1621 Dankzij het Twaalfjarig Bestand heerst er tot begin 1621 een wapenstilstand tussen de Iberische Dubbelmonarchie en de Republiek der Verenigde Nederlanden.
- juni 1621 Stichting van de West-Indische Compagnie (WIC).
- mei 1624 Een vloot van de WIC bezet de stad Salvador aan de Braziliaanse Allerheiligenbaai.
- april 1625 Een vloot van de Iberische Dubbelmonarchie herovert Salvador aan de Allerheiligenbaai.
- september 1628 De WIC herstelt zich van haar financiële verliezen door Piet Heins verovering van de Spaanse Zilvervloot in de Cubaanse haven van Matanzas.
- februari 1630 De WIC verovert op de Braziliaanse oostkust een brughoofd in het suikerland Pernambuco. Daar bezet zij de hoofdstad Olinda en de haven van Recife.
- begin 1630 Het WIC-leger bouwt een beschermende vestinggordeel op het tegenover Recife liggende deltaeiland Antonio Vaz.
- medio 1630 De verdreven Portugezen hergroeperen zich op 6 kilometer afstand in het Pernambucaanse binnenland in een in allerijl opgerichte legerplaats: het *Arraial de Bom Jesus*. Zij beletten de Nederlanders hun enclave te verlaten.
- mei 1631 De Nederlanders vestigen het Fort Oranje op het ca. 50 kilometer ten noorden van Recife gelegen eiland Itamaracá.
- juli 1631 De Nederlanders ontvangen ruim 3.000 man versterking uit de Republiek.
- eind 1631/
begin 1632 Mislukte WIC-pogingen zich in Rio Grande, Paraíba en aan de Augustinuskaap te vestigen.
- medio 1633 De WIC onderneemt twee mislukte pogingen de Portugese legerplaats *Arraial de Bom Jesus* te veroveren. De Nederlandse troepen zijn niet tegen de Portugese partizaneneenheden opgewassen.
- december 1633 De Nederlanders veroveren het Portugese fort van Rio Grande.

- 1634 De Nederlandse expansie langs de kust van noord-oost-Brazilië begint op gang te komen; zij veroveren bruggenhoofden aan de Augustinuskaap en in Paraíba.
- medio 1635 De Nederlanders veroveren het *Arraial de Bom Jesus* en het Portugese Fort Nazaré aan de Augustinuskaap. Vanaf dat moment verplaatsen de Portugese partizanenacties zich naar het zuiden van Pernambuco. Het fort Porto Calvo wordt veroverd, heroverd, verlaten en opnieuw bezet.
- begin 1636 Door toedoen van incompetente door Madrid aange-stelde generaals kan het Portugees-Braziliaanse leger zich ook niet in zuid-Pernambuco handhaven. Maar hun partizaneneenheden slagen erin daar terreurac-ties te ontketenen, die door Nederlandse contrater-reur wordt beantwoord.
- januari 1637 Als gouverneur-generaal van Nederlands-Brazilië ar-riveert Johan Maurits van Nassau met 6.000 man verse troepen in Recife.
- februari/
maart 1637 Het WIC-leger herovert het fort van Porto Calvo, ver-jaagt de Portugees-Braziliaanse troepen naar Bahia, en sticht in Penedo het Fort Mauritius op de noordelijke oever van de als zuidgrens bedoelde Rio São Francisco.
- april/mei 1638 Gestimuleerd door de vlotte overgave van Porto Calvo in 1637 onderneemt Johan Maurits een poging ook de stad Salvador da Bahia voor de WIC te veroveren om zo zijn faam als veldheer te vestigen. Die poging eindigt als volslagen mislukking in de overhaaste vlucht van zijn gedecimeerde leger. Bij deze episode breekt Brito Freire's relaas van de *Geschiedenis van de Oorlog in Brazi-lië* af.
- van medio 1638 tot zijn terugkeer naar de Republiek heerst Johan Maurits als zogenaamd 'Humanistisch Vorst in de Tropen'. De lofbazuin over die periode wordt gestoken in Caspar Barlaeus' in 1648 in het Latijn gepubliceerde jubelboek onder de als volgt in het Nederlands vertaal-de titel: *Nederlands Brazilië onder het bewind van Johan Maurits, Grave van Nassau 1637-1644*.
- begin 1640 Een vlooteskader uit Recife verwoest bij wijze van re-presaille vrijwel alle Portugese suikermolens aan de Allerheiligenbaai.

- december 1640 Portugal scheurt zich los uit de Iberische Dubbelmonarchie en wordt opnieuw een zelfstandig koninkrijk. Een kort daarop met de Republiek gesloten vredesverdrag wordt door de WIC genegeerd.
- 1641 In haar octrooigebied annexeert de WIC Sergipe en Maranhão in Brazilië, en Luanda en São Tomé in Afrika.
- Epiloog Nog geen jaar na Johan Maurits' vertrek uit de kolonie komen de Luso-Brazilianen in 1645 tegen het onbetrouwbare en hun wezensvreemde WIC-regime in opstand. De enclave Recife en de inmiddels op het eiland Antonio Vaz aangelegde stadswijk Mauritsstad worden door hen aan de landzijde belegerd. In 1647 en 1648 krijgen de legers van zowel de WIC als die van Luso-Brazilianen versterkingen uit Europa. In 1648 en 1649 worden daarmee nabij Recife de zogenaamde veldslagen van Guararapes geleverd, die allebei verpletterend door de Nederlanders worden verloren. Na enkele jaren stagnatie arriveert uiteindelijk in de loop van 1653 de Portugese blokkadevloot van Francisco de Brito Freire. Dankzij de dan gecompleteerde land- en zeeblokkade wordt Recife op 26 januari 1654 gedwongen zich aan de Luso-Brazilianen over te geven. Daarmee werd Pernambuco weer *Brasilia qua parte non patet Belgis*.

Titelpagina van Johannes de Laet, *Historie ofte Iaelijck Verhael van de Verrichtinghen der Geotroyeerde West-Indische Compagnie*, Leiden, 1644.

Johannes de Laet, 1581-1649, was sinds 1622 bewindhebber, archivaris en geschiedschrijver van de WIC. Zijn boek *Historie ofte Iaelijck Verhael*, is een strak geregisseerde bloemlezing uit de jaarlijks bij de Compagnie binnengekomen brieven en rapporten uit haar overzeese octrooigebieden. De bloemlezing betreft de periode vanaf de oprichting in 1621 tot het aantreden van gouverneur-generaal Johan Maurits van Nassau in 1637. In tegenstelling tot Barlaeus' geëxalteerde beschrijving van Nassau's bewind over Nederlands-Brazilië vormen de Pernambucaanse fragmenten uit het werk van Johannes de Laet een waardige pendant van de eveneens beheerste werkmethode van Francisco de Brito Freire in de *História da Guerra Brasilica*. Met de benoeming medio 1636 van J.M. van Nassau tot gouverneur-generaal van Nederlands-Brazilië werd J. de Laet ontheven van zijn functie als historiograaf van de WIC; Caspar Barlaeus werd die taak toebedeeld. In: Johannes de Laet, *Historie ofte Iaelijck Verhael*, 1644. UB Leiden, 1223 A 25.

Inleiding¹

ENKELE KENMERKEN VAN FRANCISCO DE BRITO FREIRE

In 1675 verscheen bij João Galvão in Lissabon van de auteur Francisco de Brito Freire een 460 bladzijden tellend boek onder de titel *Nova Lusitânia. História da Guerra Brasileira*. In het Nederlands betekent dat *Nieuw Lusitanië. Geschiedenis van de Oorlog in Brazilië*. Lusitanië is een deftig woord voor Portugal; met Nieuw Lusitanië wordt Brazilië bedoeld.

In de jaren 1624-1625 had de Republiek der Verenigde Nederlanden de Braziliaanse kustplaats Salvador da Bahia met troepen van de West-Indische Compagnie bezet. De Republiek bezat in de periode 1630-1654 een omvangrijke enclave in noordoost-Brazilië met Pernambuco als kerngebied en Recife als hoofdplaats. Omdat Brazilië van de 16e tot diep in de 19e eeuw een Portugese kolonie was, werd Nederlands-Brazilië omringd door Portugees Brazilië. Tot 1640 werd Portugal door Spanje overheerst, zodat de autoriteiten van Nederlands-Brazilië voortdurend met de autoriteiten van zowel Spanje als Portugal te maken kregen. Tot eind 1640 was koning Filips IV van Spanje als koning Filips III ook koning van Portugal (een zogenaamde dubbelmonarchie).

Van 1640 tot 1656 regeerde Johan IV als koning over Portugal, nadat het land in een bloedeloze revolutie de Spaanse monarch van de troon vervallen had verklaard. Omdat zijn oudste zoon Theodosius in 1653 was gestorven, werd Johan IV in 1656 door zijn tweede zoon, de in 1643 geboren Alfons, opgevolgd. Maar Alfons werd door zijn in 1648 geboren jongere broer Pedro op non-actief gesteld en in 1669 naar het eiland Tercei-

1. Ik ben de Leidse Universiteitsbibliotheek zeer erkentelijk voor het langdurige bruikleen van de facsimileuitgave van Brito Freire's *Nova Lusitânia; História da Guerra Brasileira*, Recife 1977. De in de tekst van deze inleiding tussen teksthaken geplaatste cijfers verwijzen naar de bladzijden in de eerste druk uit 1675 van het boek *Guerra Brasileira*. De verwijzingen naar een hoofdstuk (*hfst.*) betreffen de inhoudsopgave van deze vertaalde bloemlezing. Om de historische tekst recht te doen heb ik ervoor gekozen bepaalde termen die nu als beledigend worden ervaren toch letterlijk te vertalen.

ra in de Azoren verwezen. De oud-admiraal Francisco de Brito Freire (ca. 1625-1692) kreeg de opdracht hem daarheen te brengen en als gouverneur van het eiland toezicht op hem te houden. Toen De Brito Freire weigerde om dat dienstbevel uit te voeren, werd hij tot zes jaar gevangenschap veroordeeld. In die detentieperiode heeft hij zich aan het schrijven van zijn in 1675 in Lissabon verschenen *História da Guerra Brasílica* gewijd. In dat boek wordt herhaaldelijk en in cynische termen gewag gemaakt van Filips IV en diens autoritaire eerste minister, de graaf-hertog van Olivares. De Portugese koning Johan IV blijft geheel buiten beeld, omdat het boek de Nederlandse bezetting van Pernambuco en omliggende gewesten slechts tot in het jaar 1638 behandelt. Johans zonen Alfons en Pedro worden daarentegen wél vermeld, omdat zij het ontstaan van het boek *História da Guerra Brasílica* mogelijk hebben gemaakt.

Van de eerste druk uit 1675 verscheen in 1977 in Recife een door de Pernambucaanse historicus José Antonio Gonsalves de Mello verzorgde facsimileuitgave. In een kort biografisch nawoord wordt daar vermeld dat de auteur omtrent 1625 in Coruche in de provincie Alentejo geboren was, dat hij in de Portugese zee- en landmacht een gedegen militaire opleiding ontvangen had, en dat hij in 1653 tot admiraal van de vloot benoemd werd die in 1654 de zeeblokkade voor Recife moest leggen. Het was deze blokkade die de WIC aan het einde van dat jaar dwong haar Braziliaanse kolonie op te geven. Met inbegrip van de zesjarige detentie vervolgde De Brito Freire daarna zowel in Portugal als in Brazilië zijn militaire carrière, om uiteindelijk in november 1692 op de leeftijd van 67 jaar in Lissabon te overlijden. Beknopter kan een biografie niet zijn. Voor verdere gegevens over zijn karakter en ideologie moet men zich op de inhoud van het boek verlaten. Daarin openbaart hij zich als een bekwaam, zorgvuldig handelend officier met principiële standpunten en als een getrouw aanhanger van de Rooms-Katholieke Kerk.

Als geschiedschrijver hoort De Brito Freire thuis in een groepje 17e-eeuwse Portugese auteurs dat het verzet tegen de Nederlandse kolonisatie in Brazilië als hoofdthema behandelt. Dat onderwerp presenteert hij in strakke regie en beeldend proza, zij het met de neiging soms wat veel aandacht aan genealogische details te schenken. Maar zijn verteltrant is gepassioneerd; zijn inzicht in de karakters van de hoofdpersonen scherp en kritisch. Als Iberisch barokauteur schrijft hij een ietwat ingewikkeld en overladen proza, dat men als bloemlezend vertaler echter zonder veel moeite kan vereenvoudigen.

Francisco de Brito Freire had een grondige hekel aan hooggeplaatste functionarissen die door hun impulsief en egocentrisch gedrag de le-

vens van honderden en soms zelfs duizenden ondergeschikten in gevaar konden brengen. Bij die kritiek betreft hij een destijds almachtige minister als de *Conde-Duque* de Olivares; deze had destijds koning Filips IV van Spanje volledig in zijn macht. Ook betreft hij de door dat tweetal benoemde incompetentie opperbevelhebbers van het Portugees-Pernambucaanse leger erbij: de Spanjaard Don Luis de Rojas y Borja en de Napolitaanse graaf van Bagnuoli. Verder benoemt hij tekortkomingen van een hoofdofficier uit het WIC-leger en zelfs van gouverneur-generaal Johan Maurits van Nassau.

Meer dan eens manifesteert De Brito Freire op cynische wijze zijn afkeer van weliswaar hooggeboren, maar daarnaast ook onbesuisde en dus onbekwame praalhanzen, door hen met al hun namen, titels en functies te benoemen, of hun onbenullige toespraakjes integraal te citeren. Enkele voorbeelden mogen dat bewijzen:

1. Don Gaspar de Guzmán, graaf van Olivares, hertog van Sanlúcar en eerste minister in de regering van Filips IV [88], die alle besluiten van de koning met verpletterend gezag kon beïnvloeden, en zó hooghartig was dat hij geen enkele tegenspraak dulde [354]. De auteur was dan ook hoogst verbolgen over de onheuse wijze waarop de onverschrokken maar desondanks door Madrid afgezette generaal van het Portugees-Pernambucaanse leger, Matias de Albuquerque, bij zijn terugkeer in Spanje in 1635 door de regering aldaar werd bejegend [359].

2. De *Mestre de Campo General* Don Luis de Rojas y Borja [368], wiens warhoofdige toespraak en theatrale einde in hfst. 29 worden behandeld.

3. Giovanni Vincenzo de San Felice, graaf van Bagnuoli en commandant van het regiment van de Napolitanen [210], die na de dood van Rojas y Borja in januari 1636 tot *Mestre de Campo General* werd bevorderd. In hfst. 33 staat een van zijn diepzinnige toespraken geciteerd. Om zijn gepretendeerde vestingbouwkundige kwaliteiten [237/238] en gepatenteerd angsthazengedrag [314, 337, 399/411] was dit heerschap de zwaarst beroddelde functionaris in de Portugees-Pernambucaanse gemeenschap. Na de vlucht van Nassau's troepen uit Salvador in 1638 werd hij door koning Filips IV beloond met een Italiaanse prinsentitel, een leengoed in Napels en een overerfelijk commandeurschap [459].

4. Christoffel Artichevski, kolonel van het WIC-leger, kreeg een onbeheerste woedeaanval toen hij te horen kreeg dat hij in een schermutseling bij Goiana grote verliezen had geleden door toedoen van de indiaanse partizanenleider Antonio Filipe Camarão, een nietige inlander met miezerige trawanten! Die episode staat in hfst. 16 vermeld.

5. Johan Maurits van Nassau, gouverneur-generaal van Nederlands

Brazilië wordt uitvoerig bejubeld in de eerste alinea van hfst. 31. Maar al snel ontpopt hij zich als ijdel, impulsief, kleingeestig en jaloers, zoals in hfst. 37 wordt uiteengezet.

Daarnaast was de auteur ook niet afkerig van het vermelden van enige minder ingrijpende incidenten die Nederlandse hoogwaardigheidsbekleders ronduit belachelijk maakten. Bijvoorbeeld dat de WIC-gedeputeerde Mathias van Ceulen zich bij een nachtelijke overval op Recife zo overhaast per sloep naar het eiland Antonio Vaz uit de voeten maakte 'dat hij zich de tijd niet gunde om zich behoorlijk te kleden en er in zijn onwelvoeglijke bekleedselen allesbehalve als Hoogste Gezagdrager uitzag' [288]. Een ander voorbeeld betreft overste James Henderson, die zich met zijn officieren in de woning van een suikerfabrikant aan het verpozen was en daarbij enkele minder comfortabele uitrustingsstukken had afgelegd. Bij een plotselinge partizanenoverval was hij overijld door een raam naar buiten gesprongen 'met achterlating van zijn zwaard, hoed en officiersstokje'. Die attributen werden daarop door de vijand als trofeeën buitgemaakt, hetgeen aanleiding gaf tot zijn latere degradatie. Die episode wordt in hfst. 30 vermeld.

Het boek van De Brito Freire behandelt de Braziliaanse oorlog tegen de Nederlandse bezetters niet verder dan medio 1638. Daarom is Artichevski, die al sinds 1630 als WIC-officier in de kolonie diende, veel prominenter aanwezig dan Johan Maurits van Nassau, die er pas begin 1637 arriveerde als gouverneur-generaal. Volgens de Braziliaanse historicus Evaldo Cabral de Mello had ook Artichevski naar die functie gesolliciteerd, maar was hij op nepotistische gronden daarvoor gepasseerd. De WIC-directie had haar eigen kandidaat daarvoor gehad, naar het schijnt de al in Brazilië dienende Poolse officier Christoffel Artichevski, maar uiteindelijk was zij voor de persoonlijke aandrang van de Prins van Oranje om zijn bloedverwant benoemd te krijgen, gezwich². Maar zulke achterbakse procedures kunnen de verhouding tussen de bescherme-

2. De voor deze alinea gebruikte bronnen zijn achtereenvolgens:

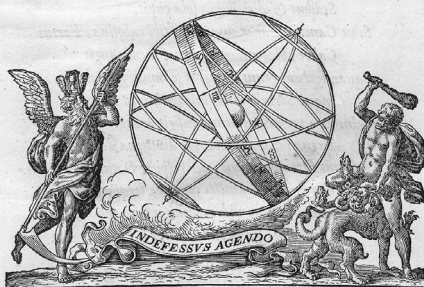
a. Hoofdstuk 7: 'Nassau assume o governo do Brasil holandês', op pp. 161-168 van: Evaldo Cabral de Mello (org.), *O Brasil holandês, 1630-1654* (São Paulo 2010).

b. C.M. Warnsinck, 'Christoffel Artichewsky', op pp. xxv-lxxiii van: Joannes de Laet, *Iaerlyck verhael van de verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie*, 4 ('s-Gravenhage 1937; Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging, 40).

c. Hoofdstuk 3: 'Brazilië onder Johan Maurits van Nassau', op pp. 29-38 van: Henk den Heijer en Ben Teensma, *Nederlands-Brazilië in kaart. Nederlanders in het Atlantisch gebied, 1600-1650* (Zutphen 2011).

d. Blz. 442: Francisco de Brito Freyre, *Nova Lusitânia. História da Guerra Brasílica* (Lisboa 1675).

CASPARIS BARLÆI,
RERVM PER OCTENNIVM
I N
B R A S I L I A
Et alibi nuper gestarum,
Sub Præfectura Illustrissimi COMITIS
I. M A V R I T I I,
NASSOVIÆ, &c. COMITIS,
Nunc Vesaliæ Gubernatoris & Equitatus Fœderatorum
Belgii Ordd. sub AVRIACO Ductoris,
H I S T O R I A.

A M S T E L O D A M I,
Ex Typographico IOANNIS BLAEV,
M D C XLVII

Titelpagina van Caspar Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia gestarum historia*, Amsterdam, 1647.

Van dit boek bestaan inmiddels Nederlandse, Portugese en Engelse vertalingen. De Nederlandse vertaling van S.P. l'Honoré Naber, 's-Gravenhage 1923, luidt: *Nederlandsch Brazilië onder het bewind van Johan Maurits Grave van Nassau, 1637-1644. Historisch - Geographisch - Ethnographisch*. De tekst kenmerkt zich door overmatige bewieroking van Johan Maurits van Nassau, overbodige verhandelingen over de klassieke oudheid, en onvoldoende kennis van de Braziliaanse maatschappij. In: Caspar Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia gestarum historia*, 1647. UB Leiden, 20069 A 2.

ling en de gepasseerde kandidaat wel degelijk schaden. Hoewel J.C.M. Warnsinck in zijn in 1937 aan Artichevski gewijde artikel suggereert dat de relatie tussen Johan Maurits en de Poolse kolonel tot begin 1639 zuiver en correct gebleven is, laten bronnen die Warnsinck destijds niet kende zien dat dat niet helemaal het geval is geweest.

Ten eerste blijkt Johan Maurits na de inname van het fort Porto Calvo in maart 1637 met zijn generale staf een wandeling door de omgeving gemaakt te hebben, waarbij hij als specialist in de loopgravenoorlog het plan opperde een fort op het naastgelegen riviereiland aan te leggen. Dat plan werd onmiddellijk door de aanwezige artilleriespecialist, kolonel Artichevski, van tafel geveegd omdat zo'n fort van alle omringende heuvels onder musketvuur genomen kon worden. Maar een generaal wenst niet publiekelijk door een kolonel gecorrigeerd te worden! Verder waren de tegenstanders altijd dankzij hun spionnen uitstekend geïnformeerd over het reilen en zeilen van het Nederlandse leger en zo ook over de onderlinge sfeer tussen de leden van de generale staf. Tijdens het WIC-beleg van de stad Salvador, in de maanden april en mei van het jaar 1638, prezen de belegerden zich gelukkig dat de ervaren kolonels Von Schoppe en Artichevski daar niet bij betrokken waren. De Nederlandse generaal, jaloers op hun faam, wilde zich nu ook eens als krijgsman bewijzen (hfst. 37).

KRIJGSRUMOER TEN NOORDEN VAN DE RIO SÃO FRANCISCO

De koloniale oorlog die de WIC in de 17e eeuw in Brazilië tegen de Iberische dubbelmonarchie voerde moet men in feite geen Braziliaanse, maar een door twee Europese machten in Brazilië gevoerde Europese oorlog noemen. Het was een aan in Brazilië gevestigde Portugese – of Spaanse – onderdanen opgedrongen oorlog. De autochtone bevolking evenmin als de uit Afrika overgebrachte 'arbeidskrachten' waren daar juridisch niet bij betrokken. In de praktijk waren die mensen dat uiteraard wél, omdat de beide genoemde Europese legers royaal van zowel indiaanse als Afrikaanse strijders gebruikmaakten. Bekende Braziliaanse strijders in het Portugese leger waren onder anderen de door De Brito Freire meermaals genoemde indiaan Antonio Filipe Camarão, die in hfst. 9 als 'Generaal van de Indianen' wordt opgevoerd, en de Afrikaan Henrique Dias 'die zo initiatiefrijk en vastberaden was dat de koning hem in de adelstand verhief, een ruim salaris toekende, de kolonelsrang verleende en Ridder in de Orde van Christus maakte' [254/5]. Ook de vanaf hfst. 26 geregeld vermelde – vermoedelijk half-indiaanse – 'energieke en vindingrijke ko-

lonist' Sebastião do Souto hoort in die reeks thuis. In het Nederlandse leger diende een tijd lang de Afrikaanse halfbloed Domingos Fernandes Calabar, aan wie het hele hfst. 14 gewijd is. Maar waar Camarão, Dias en Souto uitbundig door de Portugezen geprezen werden, was het gevaarlijk canaille voor de Nederlanders. Omdat Calabar het Nederlandse leger onmisbare informatie over de geografie en de natuurlijke gesteldheid van noordoost-Brazilië geleverd had, was hij een landverrader voor de Portugezen, die hem uiteindelijk zouden vierendelen [350].

Kritiek leveren op onverantwoordelijke of mallotige gedragingen van hoge gezagsdragers uit het Luso-Pernambucaanse of Neerlando-Braziliaanse kamp was volstrekt niet het enige doel dat de auteur zich bij het schrijven van zijn boek had gesteld. Bij het samenstellen ervan waren hem in zijn cel in Lissabon diverse handboeken ter beschikking gesteld. Vooral in de marges van Boek 1 van zijn *Nova Lusitânia* staan de titels en auteursnamen daarvan vermeld. Daaronder bevonden zich ook Nederlandse boeken als Hugo Grotius' *Mare Liberum* uit 1609, Johannes de Laet's *Descriptio Americae* uit 1633, Barlaeus' *Historia Rerum* uit 1647 en Marcgraf en Piso's *Historia Naturalis Brasiliae* uit 1648. Vooral de hovaardij van Barlaeus' 'diklijvige geschiedenis van Nassau's jaren als opperbevelhebber van het Nederlandse leger in Brazilië', met daarin het snoevende devies *Qua patet orbis* ('Zo wijd de wereld strekt') hadden hem danig gegriefd. 'Redenen die de lezers niet nader uitgelegd hoeven te krijgen waarom wij aan dat devies van de graaf datzelfde woordje *non* hebben toegevoegd dat keizer Karel de Vijfde aan de spreuk *non plus ultra* op de Zuilen van Hercules heeft ontnomen' [Adv.]³

Weerlegging van Johan Maurits' chronische hovaardij en bestrijding van de mercantiele hebzucht van de WIC – zoals beleden in een volzin uit de tweede kolom van de verklarende tekst onder de Marcgrafkaart *Brasilia qua parte paret Belgis* uit 1647 – waren andere doelstellingen die De Brito Freire zich bij het schrijven van zijn *História da Guerra Brasilica* gesteld had. De volzin onder de Marcgrafkaart luidt als volgt:

Uyt dese arbeyden der Mooren en Swarten krijght de wackere koopman sijn grootste voordeel, en de suyckeren jaerlycx met scheepen vol uytvoerende vertiert hij se voor groot gelt door gantsch Europa.

3. De met [Adv.] gemarkeerde passages in deze inleiding zijn afkomstig uit een Advertência – 'mededeling' – van de auteur op een ongenummerde pagina in het voorwerk van de Portugese editie van dit boek uit 1675.

Titelprint van Francisco de Brito Freire, *História da Guerra Brasileira*, Lisboa, 1675.

Uit deze titelprint spreekt duidelijk de afkeer van de door de Portugezen als arrogant ervaren gouverneur-generaal Johan Maurits van Nassau van Nederlands-Brazilië. Er spreekt ook kritiek uit op de als hovaardig ervaren inhoud van het boek van diens biograaf Caspar Barlaeus. Vooral de smaad van het door dat duo gebezigde devies *Qua patet orbis* ('Zo wijd de wereld strekt') moest uitgewist worden. Dankzij De Brito Freire's zeeblokkade van Recife was dat in januari 1654 met 'Hemelse Hulp' – *caelo demittitur alto* – gelukt. Op het hier afgebeelde trotse Portugese galjoen is de zinspreuk gewijzigd in *Qua non patet orbis*. In: Francisco de Brito Freire, *História da Guerra Brasileira*, 1675. UB Leiden, M 3t 71.

Na de capitulatie van Recife en Mauritsstad had admiraal De Brito Freire op zijn wandelingen door de stad op de gevels van overheidsgebouwen het gehate devies *Qua patet orbis* van Nassau moeten aanschouwen [Adv]. De tijd was rijp om die smaad uit te wissen. Brazilië was immers geen gereformeerd Germaans wingewest geworden.

Het is duidelijk dat de auteur niet over een overzicht heeft beschikt van de gesneuvelden en gewonden tijdens de Nederlandse bezetting van Salvador aan de Allerheiligenbaai in 1624/1625. Hij begint dergelijke gegevens pas vanaf hfst. 8 te vermelden, bij de twee bestormingen van het fort São Jorge op de landengte naar de haven in Recife (februari 1630). Bij die bestormingen sneuvelden aan Nederlandse zijde 480 man en vielen bij de Portugezen 24 doden en 22 gewonden. Vanaf dat moment worden zulke cijfers getrouw en enigszins triomfantelijk door hem vermeld, omdat de vijand – dat is dus het WIC-leger – voortdurend aanzienlijk meer verliezen moest incasseren dan toe kon brengen. Dat had zijn redenen. In hfst. 8 tot-en-met 10 fortificeerden de Nederlanders zich in Olinda, Recife en op het delta-eiland Antonio Vaz. De verdreven Portugezen hergroepeerden zich onder leiding van generaal Matias de Albuquerque in een nieuw hoofdkwartier: het *Arraial de Bom Jesus* in het achterland, op ruim zes kilometer ten westen van de Hollandse enclave aan de kust. In die eerste maanden moesten de beide partijen ervaringen opdoen met elkaars strijdmethodes en de nieuwkomers met de aard van de natuurlijke omstandigheden waarin zij verzeild waren geraakt. De indringers moesten ook leren dat zij niet vrijblijvend hun vestingwallen konden verlaten om daarbuiten fruit of drinkwater voor hun zieken te halen, of boomstammen en rijshout voor hun fortificaties en schanskorven te kappen.

Hoewel zij numeriek sterker waren en zelfs met grote eenheden uitrukten om zulke producten te verzamelen, waren zij fysiek niet tegen de overal rondsluipende vijandelijke gevechtspatrouilles opgewassen. Die waren immers samengesteld uit in de tropen geboren en getogen partizanen die het guerrillahandwerk perfect beheersten. In de genoemde hoofdstukken die het eerste jaar van de WIC-bezetting van Olinda en Recife beschrijven, noemt de auteur – na optelling – 1.241 bij zulke incidenten omgekomen WIC-soldaten, tegen slechts 142 Pernambucanen. Hoewel de auteur de samenhang niet aangeeft, is het begrijpelijk dat de indringers er in mei 1631 toe overgingen een bruggenhoofd op het 50 kilometer noordelijker gelegen eiland Itamaracá te bezetten, waar volop hout, drinkwater en fruit voorradig waren, en waar zij hun Fort Oranje konden bouwen. Uit een terloops gedane mededeling [186] blijkt dat

gebrek aan goed drinkwater een van de grootste problemen van Recife was. De Nedelanders betrokken water uit de *cacimbas*, ondiepe zoetwaterputten naast het strand. Maar omdat de zee zo dichtbij ligt is het water brak en alleen geschikt voor huishoudelijk gebruik. Het was echter het enige in Recife aanwezige drinkwater waarover de Hollanders beschikten. De vroegere Portugese inwoners haalden hun drinkwater uit de Beberibe-rivier, voorbij de hoogwaterlijn een mijl stroomopwaarts.

In februari 1630 was de WIC-vloot met 6.280 man aan boord voor de kust van Pernambuco verschenen (hfst. 7). In juli 1631 werd dat leger met 3.200 man versterkt (hfst. 11), in december 1632 met nog eens 3.000 (hfst. 15), eind 1634 met 3.500 (hfst. 20), en in januari 1637 met 2.700 man (hfst. 30). Opgeteld levert dat een aantal van 16.680 manschappen op. In het eerste Pernambucaanse jaar waren de Hollandse verliezen nog maar gering vergeleken bij de duizenden slachtoffers die later vielen, toen hun veroverings- en pacificatieprojecten ambitieuzer werden en verderaf kwamen te liggen. Weliswaar werden hun troepen meer dan eens met verse manschappen uit de Republiek versterkt, maar de commandanten sprongen bij hun acties soms roekeloos met hun troepen om. Daarnaast eisten ook de vijandelijke sluipschutters, zware fysieke arbeid, ondervoeding en tropische ziektes hun zware tolleren aan mensenlevens. In hfst. 13 tot-en-met 18 worden al enkele duizenden manschappen minder vermeld. Die hoofdstukken beschrijven diverse mislukte WIC-acties uit de jaren tussen 1631 en 1634 om het Fort Cabedelo aan de monding van de Rio Paraíba te veroveren, een bruggenhoofd bij de Augustinuskaap te vestigen en het binnenlandse hoofdkwartier van generaal Matias de Albuquerque te vernietigen.

Vanaf begin 1634 waren de Nederlandse autoriteiten te Recife van oordeel dat zij genoeg mislukkingen geïncasseerd hadden en dat het nu tijd werd hun koloniale aspiraties verder te verwezenlijken. Dat hield in dat zij hun militaire activiteiten moesten intensiveren met het risico nog meer mensen te verliezen. Desondanks schrokken zij daar niet voor terug. In maart 1634 veroverden zij een bruggenhoofd bij de Augustinuskaap, stationeerden er een garnizoen van 2.000 man en verloren volgens de auteur bij die actie 290 man (hfst. 19). In december 1634 veroverden zij aan de monding van de Rio Paraíba de forten Cabedelo en Santo Antonio. Zij verloren bij die actie 600 man (hfst. 20). Van begin maart tot medio 1635 belegerden en veroverden zij de Portugese hoofdkwartieren in het Pernambucaanse achterland en aan de Augustinuskaap met 1.165 doden en 700 gewonden tot gevolg (hfst. 22 en 23). Begin 1635 incasseerden zij ruim 100 doden en 100 gewonden bij de verdrijving van generaal

Matias de Albuquerque uit diens commandopost bij Vila Formosa (hfst. 24). Eind juli 1635 leden zij bij de kortdurende Portugese herovering van het fort van Porto Calvo een verlies van 110 doden en werden 380 van hun mannen krijgsgevangen gemaakt (hfst. 26). In die korte periode van bijna anderhalf jaar waren dus 2.265 doden en 1.180 gewonden en krijgsgevangenen te betreuren. Bij de Pernambucaanse troepen, die uit aanzienlijk minder mensen bestonden, lagen die aantallen veel lager.

De autoriteiten van de Spaans-Portugese dubbelmonarchie waren aanzienlijk trager en schrieler in het zenden van versterkingen naar Pernambuco. In juli 1631 werden door de Napolitaanse kolonel graaf van Bagnuoli 700 man en zestien kanonnen bij Barra Grande aan land gezet (hfst. 13). Begin maart 1635 beschikte het Pernambucaanse leger over niet meer dan 1.350 man (hfst. 21). Daarna volgde pas in november 1635, na de val van de beide hoofdkwartieren *Arraial de Bom Jesus* en Fort Nazaré, een nieuwe zending van 1.700 man en twaalf kanonnen, die door Don Luis de Rojas y Borja – de nieuw benoemde Spaanse opperbevelhebber – op de kust van het ondertussen nieuw geïmproviseerde hoofdkwartier bij de Meren van Alagoas aan land werden gezet (hfst. 27).

Daarentegen ontvingen de Nederlanders in Recife in januari 1637 opnieuw een door hun nieuw benoemde gouverneur-generaal Johan Maurits van Nassau ingebrachte troepenmacht van 2.700 man (hfst. 30). Diens Spaanse tegenspeler Luis de Rojas y Borja was ondertussen in januari 1636 in de slag bij Mata Redonda gesneuveld (hfst. 29) en later in die maand opgevolgd door de Napolitaanse graaf van Bagnuoli (hfst. 30). Deze beide graven hebben elkaar nooit ontmoet, want de Napolitaan was voortdurend, panisch als een angsthaas, voor de zich nogal astrantig gedragende WIC-komeet op de vlucht (hfst. 31/33). Al een maand na zijn aankomst trok de graaf van Nassau, vergezeld van de opperofficieren Von Schoppe en Artichevski, aan het hoofd van een leger van 6.000 man naar Porto Calvo om het zuiden van Pernambuco te pacificeren. Daar omsingelden zij het door slechts 300 tegenstanders bezette fort. Na een beleg van twee weken dwongen zij het tot overgave. Volgens De Brito Freire hadden de Nederlanders bij die campagne zware verliezen geleden, ‘maar de juiste gegevens ontbreken ons daarover’ (hfst. 31 en 32).

HET WIC-DEBACLE AAN DE ALLERHEILIGENBAAI

Kort daarop voltrok zich in de maanden april en mei 1638 de laatste in dit boek beschreven WIC-campagne, namelijk Nassau's onbesuisde poging

de stad Salvador aan de Allerheiligenbaai te veroveren. De beide zojuist vermelde opperofficieren waren daarbij niet aanwezig. Jan Mast werd benoemd tot admiraal van de vloot; naast opperbevelhebber Johan Maurits worden slechts, terloops, de namen van ingenieur Hendrik van Berchem en kolonel James Henderson als andere deelnemende officieren genoemd. Hun leger bestond uit 7.800 man. Na een mislukt beleg van veertig dagen waarbij zij 2.000 man verloren, begaven zij zich eind mei 1638 op de terugtocht naar Recife (hfst. 36/38). Door overhaaste krijgshandelingen was binnen een half jaar het effectief van bijna alle door de graaf van Nassau in januari ingebrachte manschappen tenietgedaan.

In de tekst van De Brito Freire blijft – vermoedelijk onbewust – één uiterst belangrijk thema onderbelicht: de rol van de Afrikanen in de koloniale Braziliaanse samenleving. Zij waren zowel in het Pernambucaanse als in het Nederlandse kamp actief. Zij verrichtten het zware werk op de plantages en bij het bouw- en transportwezen. Dat werd zo vanzelfsprekend gevonden dat er zelden speciaal melding van wordt gemaakt. ‘De enige transportmiddelen waarover wij beschikken zijn de karren, de paarden en de zwarten van de kolonisten’ [258]. Bij de grote exodus van 1635 van de Pernambucaanse kolonisten naar het zuiden lieten sommige kapitaalkrachtige planters zich door veel wagens, runderen en soms wel 300 zwarten assisteren, van wie de meesten na verloop van tijd door vlucht, diefstal of uitputting verdwenen bleken te zijn (hfst. 25).

Pas als Afrikanen zich door verzetsdaden profileren door zich als zogenaamde ‘bosnegers’ in het achterland te vestigen en daarvandaan blanke suikerplantages overvallen, wordt het de moeite waard gevonden aandacht aan hen te schenken. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een passage in hfst. 1 waar zij van de auteur het brave advies krijgen zich aan ‘de leerschool van onze doctrine en de koestering van onze onderstand’ te onderwerpen. Dat konden zij bij uitstek doen door als soldaat in de koloniale legers dienst te nemen. In het Nederlandse leger, dat in 1625 de stad Salvador bezet hield, zouden veel gevluchte of op prijssschepen aangetroffen Afrikanen aanwezig zijn (hfst. 4). Later in dat hoofdstuk wordt vermeld dat het er 600 zijn geweest.

In 1633 had zich een zwarte vrijwilliger bij het leger van generaal Matias de Albuquerque aangemeld, die daarvoor van de auteur het volgende goedbedoelde maar in knerpand proza geredigeerde compliment in ontvangst mocht nemen:

Daar was een neger die die naam niet verdiende omdat hij dat aangeboren defect door wilskracht had verholpen. Want zodra hij zag dat

wij zo om soldaten verlegen zaten dat wij zelfs onze indianen al van vuurwapens hadden voorzien, bood hij de generaal aan een groep van zijn mensen bijeen te brengen die bereid waren als zwarten te dienen, maar als blanken te strijden. Hij heette Henrique Dias, en altijd was hij zo daadkrachtig en vastberaden geweest, dat de koning hem in de adelstand verhief, een ruim salaris toekende, de kolonelsrang verleende en ridder in de orde van Christus sloeg. Want door zijn verdiensten had hij zijn geringe afkomst en vele malen vergoten onwaardig bloed geadeld [254/255].

Naast die Afrikaanse bestond er in het Pernambucaanse leger ook de al in hfst. 9 vermelde indiaanse keurbende van Antonio Filipe Camarão, die om zijn verdiensten eveneens door de koning tot ridder en commandeur in de orde van Christus zou worden verheven [184]. De soldaten van die beide eenheden waren met de lokale omstandigheden vertrouwde tropenkinderen en daardoor bij uitstek voor commandotaken geschikt. In fysiek opzicht waren zij superieur aan de vaak nauwelijks volwassen huursoldaten van de WIC die bovendien ook nog aan de gevolgen van chronische avitaminose leden.

Admiraal Francisco de Brito Freire's *História da Guerra Brasileira* beschrijft de Nederlandse militaire activiteiten in noordoost-Brazilië vanaf hun verovering van Salvador da Bahia in 1624 tot-en-met Nassau's mislukte belegering van diezelfde stad in 1638. Maar de Nederlandse *Guerra Brasileira*, oftewel hun bezetting van enclaves op de noordoostkust van Portugees Amerika, duurde tot het begin van het jaar 1654. Het relaas van de strijd in die vijftien jaren na 1639 heeft de auteur wel degelijk geschreven, maar de tekst daarvan is verloren gegaan. Het bewijs daarvoor heeft hij in een noot in de kantlijn van [45] geleverd, waar hij opmerkt dat hij de Nederlandse bezetting van de staat Maranhão – die van 1641 tot-en-met 1644 heeft geduurd – ‘op zijn geëigende plaats in onze geschiedenis zal verhalen’; en ook nog op [267] waar hij de beide veldslagen op de heuvels van Guararapes vermeldt, die respectievelijk in april 1648 en februari 1649 plaatsvonden, ‘en die deze verhandeling op zijn tijd zal vermelden’.

Dat neemt niet weg dat er in de wél door hem beschreven periode tot medio 1638 zich zowel te land als ter zee veel krijgshandelingen afgespeeld hebben waarin de lotgevallen van veel naamloze militairen uit zowel Europa, Afrika als Brazilië hun beslag kregen. Meestal waren die anonieme strijders ongeletterd, zodat hun dagelijks bestaan op de schepen, in de kazernes, op de slagvelden of op mars niet door henzelf

maar door hun superieuren werd verteld. Francisco de Brito Freire was zo'n waarnemend superieur. Hij was weliswaar Portugees, katholiek en admiraal en daarmee allesbehalve objectief, maar binnen die kaders zonder twijfel redelijk en oprecht. Zijn in barok Portugees geschreven relaas is in Nederland vrijwel onbekend en zijn Lusitaanse visie wijkt sterk af van de destijds bij de WIC gebruikelijke beoordelingscriteria. Maar heel goed kon hij zich verplaatsen in het lijden van de slachtoffers om hem heen:

[4] Op die noodlottige Portugees-Amerikaanse zeeën zal men vloten, eskaders en afzonderlijke schepen zien strijden, en de elementen de resten van al die verslagen, verbrande, gezonken en gestrande schepen onderling zien verdelen. Ook op het niet minder door de oceaan geteisterde vasteland zal men zulke rampen zich zien afspeelen bij allerlei bloedige aanvallen van botsende legers en niet aflatende gevechten van rondtrekkende troepen, waarbij de dagen niet lang genoeg waren voor gevechten die tot veldslagen uitgroeiden. Belegeringen van steden en forten die zich met wisselend succes verdedigden of over moesten geven. Ontvolking van veroverde en verwoeste landstreken; weelderige overvloed gevolgd door wurgende honger. Landbouwers die hun eigen welvarende plantages in vlammen lieten opgaan, waarbij onze mensen alles kwijtraakten, de Hollanders niets wonnen, hele dorpen leegliepen en alle akkers verwilderden. In langdurige oorlogen moest daar eerst gevochten worden met de grilligheden van het vreemde klimaat, en daarna met de vijand. Nooit eerder geziene rivieren moest men passeren, nooit bezochte wouden doortrekken, en giftige insecten en verscheurende dieren als onverbiddelijke moordenaars trotseren. Zijn kameraden zag men sterven van de honger, en andere omdat de kannibalen hen verscheurden. En als bondgenoot zorgde het water er anders wel voor dat veel wapenbroeders omkwamen in de golven, of stierven van de dorst.

In deze inleiding heb ik kort de onderwerpen besproken die men in de *História da Guerra Brasileira* zal tegenkomen. Het leek mij zinvol de Nederlandse lezers een uitgebreide, in de eigen taal overgezette bloemlezing uit deze hun onbekende 17e-eeuwse Portugees bron aan te bieden.

B.N. Teensma, Leiden, april/mei 2016

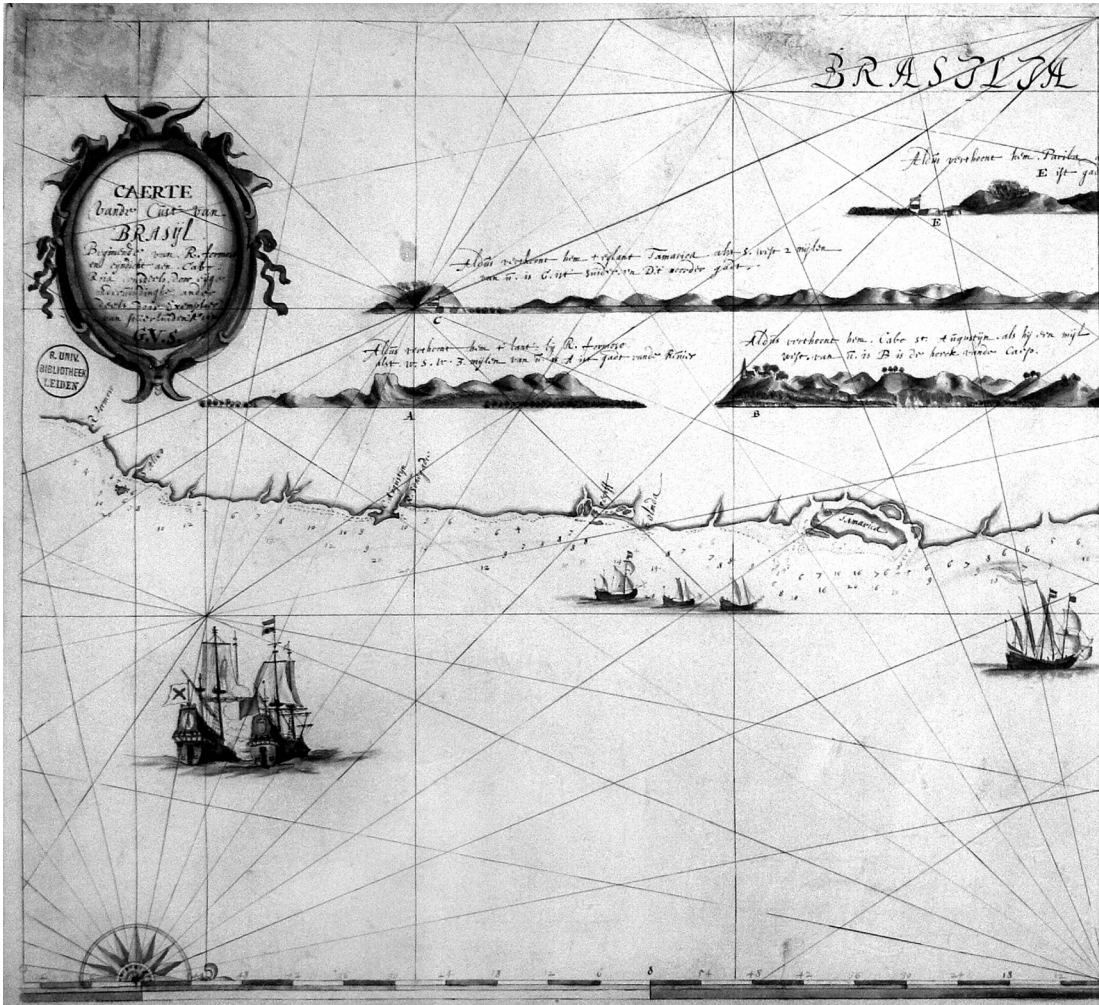
1 *Brazilië: grootte, ligging, bevolking en klimaat.*

[15] Brazilië is een land dat op 1 graad noorderbreedte begint en op ruim 35 graden zuiderbreedte eindigt. Daartussen strekt het zich met afwisselende bochten en richtingen over duizend kustmijlen in een driehoek uit. Zijn eerste grenspaal staat ten westen van de Amazone, en de tweede aan de zeventien mijl brede monding van de Maranhão die vlak voor de tweede graad zuiderbreedte in zee stroomt. Hun onderlinge afstand bedraagt 170 mijlen langs de kust tussen noordoost en zuidwest.

[20/21] Portugees Amerika is in veertien provincies of kapiteinschappen ingedeeld. Het woeste achterland is nog lang niet in zijn geheel ontdekt: volgens sommigen strekt het zich driehonderd mijlen naar het westen uit tot de wonderbaarlijke bergketens van het koninkrijk Peru. Hun uitzonderlijke lengte past bij hun schrikwekkende hoogte, waar zelfs de snelste vogels niet overheen komen. Daar hangen geen dampen uit de vlaktes, het stormt er niet; hun toppen verheffen zich boven de wolken in de stralend heldere hemel. Die bergketen strekt zich door het binnenland uit, maar heeft een zijarm naar de zee kust in het oosten afgesplitst, die zich daar over 1.300 mijlen langs het continent uitstrekt. In Rio de Janeiro noemen zij hem de Orgelberg, omdat zijn toppen daar als orgelbuiken over elkaar geschoven zijn. Als het stormt knallen daar zulke felle donder- en bliksemslagen, dat de kolonisten zich telkens zowat doodschrikken.

Het koninkrijk Peru begrenst de staat Brazilië in het noorden bij de Amazone-rivier, en in het zuiden bij de Rio de la Plata. Tussen die twee rivieren monden meer dan tweehonderd andere rivieren in zee uit, die het land met hun heilbrengende watermassa's, meren, baaien, bochten, havens en ankerplaatsen zegenen en begunstigen. De twee hierboven genoemde rivieren verdienen het afzonderlijk besproken te worden.

De Amazone of Grão Pará – in de inheemse taal Paraguaçú of Grote Zee genoemd – is als het ware een zoetwaterzee. Hij is ontegenzeggelijk

Geleyn van Stapels. *Brasilia Pars. Caerte van de cust van Brasijl*, 1632.

Op perkament getekende kaart van het belangrijkste deel van Nederlands-Brazilië aan weerszijde van Olinda en Recife. Met afbeelding van voor de overtocht naar Nederland gebruikte zeevaartuigen en voor de kustvaart bestemde barken. De weergegeven lokale kustprofielen dienen ter oriëntatie van het land naderende schepen. UB Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis 054 07 001.

De berggebieden leveren die metalen jaarlijks in grote hoeveelheden aan de Castiliaanse zilvertolten.

De Rio de la Plata moet alleen in de Amazone zijn meerdere erkennen. Als tweelingbroer is hij uit dezelfde moeder geboren; in dezelfde wieg van een heel diep meer. Om de Amerikaanse binnenlanden te bevoeien stromen zij elk vrijwel in het midden van het continent langs een andere bedding een andere kant op: de een naar het zuiden en de ander naar het noorden. Op 35 graden zuiderbreedte bereikt de Rio de la Plata de zee langs een monding van veertig mijlen, en zelfs over die afstand buitengaats is het water nog altijd zoet. Zijn overstromingen zijn zo geweldig dat om in leven te blijven de inwoners zich elk jaar met hun gezinnen gedurende enkele maanden op grote vloten moeten inschepen. Eindeloze vlaktes strekken zich daar zo onbegrensd naar de horizon uit, dat men lange dagen moet reizen voordat men de eerste heuvels op ziet doemen. Zij zijn overvloedig met alle Europese vruchten, bloemen en kruiden begroeid en worden door enorme kuddes rundvee begraaasd. Die koeien doden zij alleen maar om de schepen met hun huiden te bevrachten en niet om zich van hun vlees te bedienen. In het hart van een woest gebergte stort een indrukwekkende waterval zich van grote hoogte in een spelonk naar beneden. De Grieken noemden zoiets een cataract; de Portugezen een *cachoeira*. Door zijn brullende lawaai zijn de omliggende gebieden permanent onbewoonbaar. Zijn wereldbekende naam – ‘Zilverrivier’ – doelt op de schatten die hij levert.

[22/23] De winter begint in Brazilië in maart; de zomer in september. De overgang van de seizoenen manifesteert zich eerder door regens dan door hitte of kou. De dagen zijn er bijna even lang als de nachten en de schemeringen duren er kort. De zang van de vogels is er minder melodius, de geur van de bloemen minder liefelijk, en het hele land krioelt van de smerige beesten. Maar de bomen verliezen er nooit hun blad, en brengen het hele jaar vruchten voort: als de rijpe geoogst kunnen worden beginnen de onrijpe al kleur en smaak te krijgen. Mochten er al sommige Europese soorten ontbreken, dan komt dat door de luiheid van de mensen en niet door de onvruchtbaarheid van de bodem. De Portugezen kunnen zonder noemenswaardige import uit het moederland uitstekend leven, omdat men er alles kan planten en laten groeien, en aan tien span vruchtbare aarde genoeg heeft voor een heel mensenleven. De rijkdommen van het land, zoals suiker, tabak, leer, amber, goud, kruidnagels, kruiden en verfhout, zijn tegenwoordig zo bekend dat wij ze hier niet hoeven te beschrijven.

[28/30] De heidense Tapuia's zijn niet bereid het voorbeeld te volgen van de inheemse volkeren, die gedurende de 170 jaar dat de stem van het Evangelie in Brazilië gehoord kan worden, zich tot ons geloof en onze zeden hebben bekeerd. Zonder enig gevoel van schaamte bedekken de vrouwen hun intieme delen met niet meer dan een takje bladeren; de mannen lopen geheel naakt rond. Ondanks hun geringe beschaving zijn zij kuis. Zij hebben een plat gezicht, sluik haar, forse lichaamsbouw, imponerende kracht en blijven langer dan een eeuw in leven. Zij hebben hun onderlip, beide oren en beide wangen met gaten doorboord, waarin zij de stenen en houtjes steken die zij mooi vinden. Zij verven hun lichamen in bonte tinten en versieren hun hoofden met kleurige veren. Omdat zij geen waarde hechten aan goud, zilver of andere kostbaarheden zijn zij blij met dingen die er mooi uitzien. Zij slapen op de grond, dekken hun lichamen en vooral hun oren met bladeren toe, en worden op die manier aan de grillen van het klimaat blootgesteld.

Zij voeden zich voornamelijk met het vlees van de dieren en de visen die zij in de bergen en rivieren met pijlen jagen en vissen, waarin zij door zowel noodzaak als ervaring zeer bedreven zijn. Zonder aan de toekomst te denken eten zij alles meteen op wat zij op één dag gevangen hebben, zonder ook maar iets voor de volgende dag te bewaren. Zij zijn zeer gulzig. Zij laten zich beraden door hordes tovenaars en raadgevers die hen iedere avond met luide stem over hun leefwijze van advies dienen, en iedere ochtend oproepen hun doden te bewenen.

Die doden bezorgen zij een weerzinwekkend graf in hun eigen lijf. Zij zetten zo'n dode met zijn bloedverwanten midden op het plein. Zij die het meeste gezag genieten snijden het lijk onder luid gewezen open en verdelen het in stukken. Al naargelang de graad van verwantschap krijgen de mensen een groter of een kleiner stuk. Het vlees daarvan wordt gebraden, de beenderen geroosterd, en daarna wordt alles opgegeten. Dat zijn de afscheidsrituelen die zij hun doden bewijzen, en vooral ouders aan hun kinderen, die in hun ouderliefde geen betere methode kennen dan hen opnieuw aan hun eigen ingewanden toe te vertrouwen in plaats van aan de aarde. En zo wordt uit ouderliefde of uit vraatzucht mensenvlees, in strijd met alle natuurwetten, als smakelijk voedsel beschouwd. Maar het vlees van hun in veldslagen gedode vijanden wordt in moten versneden en nog kloppend verorberd, want zo vinden zij dat het lekkerst.

[280/281] Ook de bosnegers verdienen een bespreking. Omdat vrijheid de natuurlijkste aandrift van het mensenhart is, en omdat er zoveel onvrije zwarten naar Brazilië gehaald worden, zijn veel van hen naar de onbewoonde wouden van het onmetelijke achterland gevlucht, waar zij in het zuiden van Pernambuco de 30 mijl landinwaarts gelegen Kleine of Grote Palmares of Palmbossen opzoeken. Dat gebied heeft eveneens een omtrek van dertig mijl, is zwaar bebost en vruchtbaar van bodem. De negers vinden daar het hele jaar door voldoende voedsel van hun akkers en jachtrevieren. Volgens zeggen wonen daar 30.000 personen in van takken gebouwde hutten in talrijke nederzettingen die zij *mocambos* noemen. Zij maken alleen van door het dichtste struweel gekapte paden gebruik en proberen de blanken op zo groot mogelijke afstand te houden, omdat die hen in het zomerseizoen soms komen overvallen om hun akkers en waterputten te verwoesten. Water is schaars in die gebieden. Hoewel zij soms gedood of opnieuw gevangen worden – vooral hun vrouwen en kinderen die zich niet zo snel uit de voeten kunnen maken – hebben zij niet veel last van ons wapengeweld. Omdat het land zó dicht bebost is, kunnen zij zichzelf daarin goed met jachtwild en bosproducten in leven houden, zodat zij bij onze komst met evenveel gemak hun dorpen ontvluchten, als er na ons vertrek weer terugkomen.

Al naar het hun uitkomt komen zij uit hun dorpen tevoorschijn om onverwachts onze akkers te vernielen, onze huizen en plantages te verwoesten en te plunderen, en onze kolonisten dood te slaan. Door de uitgestrektheid van het land wonen de dichtstbijzijnde burenen namelijk vaak één, twee of meer mijlen van hen verwijderd. Die opstandige negers onderhouden nauw contact met onze slaven, die daarom vaak uit vrije wil naar hen overlopen om hun vrijheid te herkrijgen. Als zij dat niet vrijwillig doen, worden zij slaven van degenen die hen hebben ingebracht.

Door de overlast die de bosnegers ons met hun verderfelijke overvallen voortdurend blijven bezorgen, moeten wij constateren dat zij in aantal eerder toe- dan afnemen, zodat het aanbeveling verdient hen onophoudelijk uit hun schuilplaatsen te verjagen, en bovendien in dat gebied twee nederzettingen voor geschikte blanke kolonisten te stichten om hen met patrouilles te achtervolgen. Of anders door een aantal van hen met gunsten, beleid en vrijmaking voor ons te winnen, om ook anderen over te halen om in het belang van hun ziel en zaligheid in de leerschool van onze doctrine en de koestering van onze onderstand als beloning hun rust te verwerven. En dat, zonder angst om opnieuw in slavernij gebracht te worden, maar als vrijen te kunnen leven.

[404/405] In het zuiden van Pernambuco wonen veel Indiaanse volkeren langs een machtige rivier die Rio São Francisco heet, en op de hoogte van 10½ graad zuiderbreedte via twee zeegaten in de oceaan uitmondt. Over zijn oorsprong weten wij niets. Men zegt dat hij ontspringt op de flanken van dezelfde onmetelijke bergketens waar ook de Amazone en de Rio de la Plata vandaan komen, en dat hij de op twee na langste rivier van Portugees Amerika is. Hij stroomt hard, is breed, gezond van water, en veroorzaakt in de zomer wonderbaarlijk grote overstromingen. Hij is rijk aan vis. Hier en daar liggen er eilanden in. In die streek vindt men overvloedig veel wild, diverse vruchtbomen en uitgestrekte grasvlaktes. Aan weerszijden van de rivier leven indiaanse volkeren zoals Caeté, Tupinambá en Amoipira en nog heel veel meer die elkaar voortdurend om het bezit van de vruchtbare landouwen beoorlogen. Veertig mijl landinwaarts storten al zijn wateren zich van een kolossale rots naar beneden, met zo'n geweldig lawaai dat het op grote afstand te horen is. Niet alleen onderscheidt die rivier zich door die monsterlijke waterval – die men daar meestal *cachoeira* pleegt te noemen – maar ook door een nog veel wonderlijker verschijnsel: tien dagen verder stroomopwaarts bevindt zich een andere enorme rots die zich zo ver openspert dat hij die hele rivier opslorpt, en ondergronds door een kelderachtige grot voert waaruit hij pas twaalf mijl verderop weer tevoorschijn komt om zijn weg even waterrijk als daarvoor te vervolgen.